

УДК 343.7(477)

Л. М. Демидова, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», завідуюча відділом дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАПОДІЯННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ В ПЕРІОД КИЇВСЬКОЇ РУСИ І ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ (ІХ — середина ХІІІ ст.)

Стаття присвячена історії розвитку кримінального законодавства про заподіяння майнової шкоди в період Київської Русі і феодальної роздробленості. Вивчається Руська Правда та її редакції, а також розглядаються інші письмові акти, в яких була передбачена кримінальна відповідальність.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, заподіяння майнової шкоди, Київська Русь, Руська Правда.

Визначення проблеми та стан її вивчення. Для пізнання сучасного і правильного прогнозування майбутнього завжди слід здійснювати аналіз історичного розвитку певного явища, зокрема кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди. Відомий криміналіст минулого М. С. Таганцев акцентував увагу дослідників-правників на тому, що всяке правове положення, яке діє в даній державі, неодмінно коріниться в минулому цього народу. Якщо ми бажаємо вивчити який-небудь юридичний інститут, що існує зараз, вказує автор, то для правильного його з'ясування ми повинні простежити історичну долю його, тобто ті приводи, у силу яких з'явився даний припис, і ті видозміни, які зазнав він у своєму історичному розвитку¹. На його думку, саме кримінальне право з-поміж усіх інших галузей права є найбільш мінливим, адже на поняттях злочину

¹ Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права. Часть Общая. – СПб., 1874. – Кн. 1. – С. 2.

та покарання відбиваються всі політичні та соціальні перевороти народного життя, і чим швидше розвивається життя, тим швидше здійснюються ці реформи¹. Отже, вивчення історії тієї або іншої заборони служить засобом більш глибокого розуміння чинного права, встановлення його недоліків та перспектив.

У кожному нині діючому нормативному приписі існує певний складник минулого. Не є винятком і норми кримінального права про заподіяння майнової шкоди. Їх історичне дослідження, по-перше, сприяє поглибленню наукових уявлень про сутність досліджуваного явища, по-друге, дозволяє розкрити соціальну зумовленість його виникнення, по-третє, допомагає виявити причинно-наслідкову залежність між цим злочином і тими суспільними потребами, що його породжують, по-четверте, акцентує увагу на обставинах і подіях, які визначають виникнення подібних правових аномалій і, по-п'яте, воно пов'язано з вивченням особливостей цього явища й пошуком загальних підходів теоретиків, законодавців і практиків різних держав до розробки оптимального, ефективного, справедливого національного кримінально-правового інструментарію охорони майнових суспільних відносин.

Визначальним для даної роботи є твердження І. Я. Фойницького, що «обсяг караних дій, у тому числі й майнових злочинів... розвивається за своїми міцними законами»². Це висловлювання не викликає сумніву. Науковець відносить до останніх: а) закон розвитку державних сил; б) закон розвитку потреб; в) закон переваги потреб при зіткненні їх; г) закон розвитку здатності до узагальнення³. Не вдаючись у полеміку про точність та обґрунтованість цієї теорії, відзначимо тільки, що встановлення таких законів не є предметом нашого дослідження, але разом із тим наведена позиція вченого фокусує нашу увагу на значенні потреб як факторі розвитку. Важливим і для сьогодення, з нашого погляду, залишається його формула-висновок: «Обсяг караних дій з розвитком громадянського суспільства збільшується або зменшується під впливом зміни

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая: В 2 т. Т. 1. – М.: Наука, 1994. – С. 105.

² Фойницький І. Я. Мошенничество по русскому праву. Сравнительное исследование: В 2 ч. Ч. 1. – М.: Изд-во СГУ, 2006. – С. 16.

³ Там само. – С. 16–22.

потреб і сил його»¹. Саме суспільні потреби, що становлять суспільно значимі інтереси суб'єктів відносин, і формують кримінально-правові заборони та інші нормативні приписи, обов'язкові для виконання.

Блискучим доказом положення, що під впливом змінюваних потреб обсяг караних дій може не тільки зменшуватися, а й збільшуватися, вбачається нам кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди.

Вивчення розвитку кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди охоплює тривалий період всесвітньої історії, до якої належить і історія України. Слід зазначити, в юридичній літературі поки що вчені по-різному підходять як до визначення періодів історії кримінального права і законодавства, так і до критеріїв, за якими вони встановлюються. Крім того, як зазначають українські дослідники, у юридичній літературі відсутні спеціальні дослідження з історії вітчизняної (української) кримінально-правової політики, а отже, й з історії вітчизняного кримінального законодавства, тому науковцям доводиться звертатися переважно до джерел російського походження².

Значно зменшують цю «прогалину» щодо досліджуваного нами періоду нашої національної історії у доктрині кримінального права, зокрема, історичні роботи відомих українських вчених Л. С. Білогіриць-Котляревського: «Общие черты истории уголовного права» (1893 р.) і «Творческая сила обычая в уголовном праве» (1890 р.), О. О. Малиновського «Источники уголовныхъ законовъ» (1894 р.) та інших дослідників історії та права України; монографічні роботи науковців, оприлюднені в останні роки: П. Л. Фріса «Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми» (2005 р.); М. І. Хавронюка «Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний

¹ Фойницкий И. Я. Мошенничество по русскому праву. Сравнительное исследование: В 2 ч. Ч. 1. – М.: Изд-во СГУ, 2006. – С. 16.

² Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К.: Атіка, 2005. – С. 65; Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: Монографія. – К.: КНТ, 2007. – С. 40.

аналіз, проблеми гармонізації» (2006 р.); А. В. Савченка «Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження» (2007 р.), в яких приділяється увага історичному розвитку кримінального законодавства України. Кожна з цих наукових праць відкриває нові можливості для продовження дослідження історії кримінального законодавства України і є безцінним матеріалом для пошуку істини та світла на теренах наших незнань.

Метою цієї статті є вивчення та аналіз історичних та інших інформаційних джерел щодо кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди в період Київської Русі і феодальної роздробленості (IX — середина XIII ст.), яка існувала на території сучасної України. Цей період в історії розвитку кримінальної відповідальності за заподіяння майнової шкоди досліджений недостатньо.

Важливо, що дослідники (П. Л. Фріс, А. В. Савченко та ін.) пов'язують перше державне утворення наших предків (слов'ян) з Київською Руссю, котра виникла у IX ст., а виникнення кримінального права — з Русською Правдою. Даний підхід є цікавим і, на нашу думку, правильним, проте необхідно зробити певні уточнення. Як справедливо зазначається дослідниками, кримінальний закон є тільки закріпленням тих правових відносин, що вироблені народним життям¹. Якщо українська нація існувала і до IX ст., то вочевидь, що існували і кримінально-правові приписи, які охороняли її суспільне життя від злочинних посягань. Проте це питання виходить за межі нашого дослідження.

Економічний прогрес (процес виокремлення ремесла від землеробства, розвиток торгівлі, товарного виробництва та товарного обміну тощо) у східних слов'ян стає рушійною силою їх суспільного життя. Появу в них елементів антагоністичних класів яскраво відображає такий пам'ятник права, як Руська Правда, записана у XI ст. при князі Ярославі Мудрому. Головним у ньому був захист інтересів «мужей» — знаті. Історія розвитку законодавства про майнові злочини — злочини проти абсолютних прав власності суб'єкта —

---

¹ Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник Общаго уголовного права. — К.: Изд. книгопродавца-издателя Ф. А. Иогансона, 1891. — С. 50.

у цей період наводиться С. В. Богданчиковим¹, про тимчасове запозичення в кримінальному праві — В. В. Гладилінім² та іншими авторами.

Дослідники зазначають, що саме Руська Правда, що виникла не пізніше 1054 р., Просторова, підготовлена не раніше 1113 р., і Ско-рочена, що з'явилася з Просторової редакції в середині XV ст., є основним давньоруським джерелом світського писаного права в юридичній літературі (Коротка Руська Правда, що за своїм науковим та історичним значенням справедливо вважається важливою пам'яткою XI–XII ст., і в ті часи була офіційним актом, що включав норми різних галузей права, перш за все кримінального)³. Однак, як справедливо уточнюється в енциклопедії професора Малініна⁴, на підставі даних відомого російського правознавця М. В. Влади-мирського-Буданова першими писемними правовими пам'ятками, що містять кримінально-правові норми, визнаються російсько-візантійські договори, у першу чергу договори Олега 911 р. та Ігоря 944 (945) р.⁵ Договір Олега став можливим у результаті успішного походу на столицю Візантії Царград.

Цікаво, що саме в договорі, укладеному київським князем Олегом, передбачалася, зокрема, відповідальність за крадіжку та грабіж і говорилося: якщо злодій буде схоплений потерпілим під час крадіжки, вчинить при цьому опір і буде вбитий, таке заподіяння смерті слід вважати правомірним. Якщо ж злодій без опору віддається в руки потерпілого, він повинен повернути викрадене в потрібному розмірі. Застосовувалося таке покарання й у випадку заволодіння чужим майном із заподіянням потерпілому насильства і страждань.

¹ Богданчиков С. В. Противодействие преступным посягательствам на абсолютные права собственности (хищения): Монография. – М.: Юнити-Дана: Закон и право, 2008. – С. 6–12.

² Гладилін В. В. Временное позаимствование в уголовном праве: вопросы ответственности. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – С. 26–38.

³ Российское законодательство X–XX веков: В 9 ч. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – С. 28.

⁴ Энциклопедия уголовного права. – СПб.: Изд. проф. Малинина, 2005. – Т. 2: Уголовный закон. – С. 448–452.

⁵ Владимирский-Буданов М. В. Обзор истории русского права. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – С. 112; Исаев И. А. История государства и права России: Учебник. – М.: Юрист, 1996. – С. 308–311.

Як бачимо, у давні часи (X ст.) на українській землі визнавалися права потерпілого на захист свого майна від злочинного його вилучення із заповіданням злочинцеві, який чинить опір, не тільки тілесних ушкоджень, й навіть смерті. Майно перебувало «на одних терезах» із життям.

Договором князя Ігоря 944 р. були внесені деякі зміни до договору Олега 911 р. Наприклад, за замах на грабїж покарання знижувалося: з винного стягувалася не потрійна (за договором 911 р.), а подвійна вартість викраденого майна. За крадіжку потерпілий одержував не потрійну вартість, а саму викрадену річ або її вартість (у випадку, якщо вона була знайдена; якщо ж злодій встиг її продати, то з нього стягувалася подвійна вартість речі). У договорі 944 р. під загрозою покарання заборонялося привласнення якого-небудь майна з корабля, що зазнав катастрофу на морі, а також обернення в рабство членів екіпажу.

Незважаючи на зміни, внесені до договору 911 р., зберігалася тенденція того, що норми про майнові злочини мали таке ж значення, як і норми про захист життя й здоров'я.

Принциповою є точка зору групи дослідників, які вважають, що законодавча діяльність великих князів була активнішою і що на початок X ст. вже існував правовий кодекс «Закон руський» чи «Статут і закон руський», що не дійшов до нас. Науковці визнають його прототипом збірника права Руська Правда, створеного пізніше¹.

Як було вже відзначено, основною правовою пам'яткою є Руська Правда. Для України важливо те, що при всій складності питання про час її появи переважна більшість дослідників пов'язує походження цього правового акта з ім'ям Великого князя київського Ярослава Мудрого.

Охорона приватної власності є одним з основних призначень Руської Правди. Так, згідно зі статтею 71 Просторової редакції Правди знищення знака власності на бортних деревах тягнуло за собою великий штраф (12 гривен). Цей штраф означав захист самого принципу приватної власності від посягань порушника².

¹ Історія держави і права України: Навч. посіб. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рожин, М. М. Страхов. – К.: НМК ВО, 1993. – Вип. I. – С. 60.

² Там само. – С. 64–65.

У Руській Правді відображено процес посилення охорони приватної власності: якщо у Короткій Правді розмір штрафу залежав тільки від виду і кількості вкраденого, то у Просторовій редакції Правди — від місця вчинення злочину (із закритого приміщення чи на відкритій місцевості)¹.

Злочини в Руській Правді йменувались загальним поняттям «образа». Під останньою розумілось будь-яке порушення суспільної злагоди, що виражається у заподіянні потерпілому фізичної, матеріальної чи моральної шкоди. Проте право того часу ще не відрізняло чітко кримінальне правопорушення від цивільно-правового. Так, згідно зі статтею 15 Короткої Правди несплата боргу внаслідок цивільно-правової угоди також визнавалася образою та тягнула за собою покарання у вигляді штрафу.

Майновими злочинами поряд зі злочинами проти особистості вважалися: розбій (який не відрізнявся ще від грабежу), крадіжка («татьба»)², самовільне користування чужим майном, знищення або пошкодження якого-небудь конкретного виду майна, вчинене в тому числі шляхом підпалу, тощо. Згідно зі статтею 13 Короткої Правди (ст. 34 Просторової Правди) за таємне викрадення чужого майна у вигляді коня, зброї, одягу передбачалися штрафи.

Розвиток господарства феодалів тягнув за собою захист нормами Руської Правди таких предметів, як худоба, домашня птиця, продукти сільського господарства (статті 36, 40 Короткої Правди; статті 42, 45 Просторової Правди). Установлювалася відповідальність за крадіжку хліба на гумні або з ями (ст. 43 Просторової Правди); за крадіжку бобра (ст. 49 Просторової Правди). У статті 39 Короткої Правди припускалася можливість при наявності певних обставин без покарання вбити крадія у домі або хліві (ст. 39)³.

Небезпечним видом майнового злочину визнавалося знищення або пошкодження якого-небудь конкретного виду майна, вчинене в тому числі шляхом підпалу, тощо. Ці злочини карались найбільш

¹ Історія держави і права України: Навч. посіб. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, М. М. Страхов. – К.: НМК ВО, 1993. – Вип. I. – С. 65.

² Фойницький И. Я. Мошенничество по русскому праву. Сравнительное исследование: В 2 ч. Ч. 1. – М.: Изд-во СГУ, 2006. – С. 34.

³ Історія держави і права України: Навч. посіб. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, М. М. Страхов. – К.: НМК ВО, 1993. – Вип. I. – С. 70–71.

суворими покараннями: потоком або розграбуванням¹. За Руською Правдою, останні були вищою мірою покарання й застосовувалися тільки за 3 злочини — за вбивство при розбої (ст. 7 Просторової редакції Руської Правди), підпал будинку чи гумна (там же, ст. 83), конокрадіство (там же, ст. 35). Суб'єктом злочину могла бути будь-яка людина, крім холопа (феодално залежна людина, наближена за своїм правовим статусом до раба). За дії ж холопа до відповідальності притягувався його пан або (в окремих випадках) потерпілий був управи сам розправитися з холопом-злочинцем.

У Руській Правді можна знайти зародки інституту співучасті, наприклад, при вчиненні крадіжки (ст. 40 Короткої Правди, статті 42, 43 Просторової Правди). Розмір покарання за вчинення злочину одноособово був меншим, аніж за скоєння декількома особами. Розбій поряд з татьбою і грабежем у широкому смислі вважався викраденням майна цілою зграєю. Як зауважував І. Я. Фойницький, коли «сукупний напад цілої зграї винних на мирних жителів для руйнування й розкрадання їхнього майна став незабаром заборонятися, то грабїж як самоуправне насильницьке відібрання майна один на один» тривалий час ще залишався лише цивільним деліктом, а не злочином². У статті 21 Короткої редакції Руської Правди закріплювалося і право на необхідну оборону. При цьому особлива увага приділялася захисту майнових прав: «Аже уб'ють огнищанина у клети, или у коня, или у говяда, или у коровье татьбы, то убити в пса место; а тоже покон и тивуницу».

Метою покарання було насамперед відшкодування шкоди потерпілому та його родичам, а також поповнення державної казни. Посягання на майно феодалів каралося суворіше, ніж посягання на майно представника іншого стану.

Згідно з Руською Правдою, найпоширенішим видом покарання було грошове стягнення, що складалося з двох частин: одна частина йшла у вигляді штрафу князю (віра, продажа), інша — у вигляді компенсації за заподіяну злочином шкоду потерпілому.

¹ Исаев И. А. История государства и права России: Учебник. – М.: Юристь, 1996. – С. 22.

² Фойницький І. Я. Курс уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личные и имущественные. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1907 (принтное изд. 2005 г.). – С. 229–231.

Давньою формою покарання була післясудова помста злочинцю з боку потерпілого або його родичів. У Руській Правді помста спочатку обмежувалася (ст. 1 Короткої Правди; ст. 1 Просторової Правди), а потім була зовсім скасована (ст. 2 Просторової Правди).

Слід зазначити, що смертна кара, тілесні покарання не передбачалися давньою системою права. З'явилися вони вже пізніше у практиці церковних судів. Літописи зберегли дані про смертну кару у Київській Русі. У князівстві Володимира Святославовича збільшилися розбої. За пропозицією єпископа Володимир замість віри став застосовувати до розбійників смертну кару «з іспитом», тобто після судового розгляду всіх обставин злочину. Проте в наступному Володимир на вимогу церковників скасував смертну кару і поновив грошові штрафи¹.

За твердженнями дослідників право Київської Русі залишилося діючим і в часи феодальної роздробленості та частково у період її подолання й нової централізації земель. У XII–XIV ст. з'являються нові редакції Руської Правди, проте це було не нове законодавство, а часткова кодифікація, творчість осіб, що його переписували. Зокрема, у князівстві Галицько-Волинському, Великому князівстві Литовському норми права, що застосовувалися, зберігали схожість із загальними принципами, інститутами права Київської Русі. Життєстійкість Руської Правди визначалася тим, що це був збірник феодального права, який активно захищав феодальний правопорядок.

Синтез отриманих знань щодо історії кримінального законодавства про заподіяння майнової шкоди дозволяє сформулювати такі

ВИСНОВКИ:

1. Почуття гордості викликає поява саме на українській землі перших правових документів, що містили норми про майнові злочини: договору київського князя Олега 911 р. і правової пам'ятки — Руська Правда, нерозривно пов'язаної з Великим українським князем Ярославом Мудрим.

2. Вимагає уваги правників виявлення історичного факту існування складів крадіжки, грабежу, розбою й низки інших ще в давні часи. Їх редакція хоча й зазнавала змін, але вони за багатьма озна-

¹ Історія держави і права України: Навч. посіб. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, М. М. Страхов. – К.: НМК ВО, 1993. – Вип. I. – С. 72–73.

ками подібні існуючим, чинним сьогодні. Це свідчить про наступність, послідовність багатьох поколінь щодо підходів до захисту власності та сприйняття майнової шкоди як негативного наслідку, що вимагає невідворотного покарання.

3. Наведене свідчить про яскраву визначеність, оформленість кримінального законодавства про заподіяння майнової шкоди часів Київської Русі і його вплив на подальший розвиток такого законодавства.

Статья посвящена истории развития уголовного законодательства о причинении имущественного вреда в период Киевской Руси и феодальной раздробленности. Изучается Русская Правда и ее редакция, а также рассматриваются другие письменные акты, в которых была предусмотрена уголовная ответственность.

The article is devoted history of development of criminal legislation about infliction of property harm in the period of Kievan Russia and feudal breaking up. Ruska True and ii releases is studied, and also other writing acts criminal responsibility was foreseen in which are examined.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ НАПрН України (протокол № 6 від 6 квітня 2011 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
О. О. Пащенко.*